

УДК 801.81: 39(092) М. Костомаров

**ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТУДІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА:
ЦЕНТРАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА**

Святослав ПИЛИПЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української фольклористики імені академіка Філарета Колесси,
вул. Університетська, 1/345, Львів, Україна,
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

Проаналізовано пріоритетні напрями фольклористичних праць М. Костомарова (національна специфіка фольклору, співвідношення загальнонародного та етнічного, жанрова парадигма, поетика текстів, народна символіка). Відзначено внесок дослідника у становлення і розвиток науки про усну словесність.

Ключові слова: фольклористика, жанр, національна ментальність, загальнонародне, етнічне, поетика, символ.

Микола Костомаров – один із перших, хто провадив систематичні студії над українською усною словесністю. Йому належить вагомий внесок у становлення і розбудову української фольклористичної науки. Учений активно вводив український матеріал у загальноєвропейський, вужче загальнослов'янський, контекст, ретельно, науково виважено, враховуючи найновіші на той час тенденції уснословеснознавства, аналізував широкі пласти фольклору (від найдавнішого до новотворів), висловлював власний оригінальний погляд на більшість жанрів (історична пісня, веснянка, колядка, шедрівка тощо). Науковий інструментарій М. Костомарова-фольклориста вигідно вирізнявся на тлі традиції попередників. Його плідна діяльність у царині уснословеснознавства не була спричинена принагідною, спонтанною увагою до зразків народної творчості, а нагальною потребою систематизувати, чітко регламентувати проблематику досліджень, окреслити можливі шляхи її вирішення. Теоретичним заувагам ученого властива концептуальність і новизна, прагнення позбутися фрагментарності та некритичності в осмисленні такого складного явища духовної культури як фольклор. У кожному дослідженні М. Костомарова, що торкається народної словесності, розставлено чіткі акценти, що зумовлено інтенцією ученого з'ясувати на конкретних прикладах складні теоретичні проблеми. Чимало міркувань науковця стали опорними пунктами для багатьох поколінь фольклористів, зрештою, деякі тези залишаються актуальними й сьогодні, оскільки є результатом багатовекторного ретельного аналізу автентичного фольклорного матеріалу. Дослідницька стратегія М. Костомарова вирізняється спрямованістю на якісну фахову рецепцію складних фольклорних явищ, які учений уперше розглядає в контексті відкритої наукової дискусії. Власне дискусійність, проблемність можна вважати однією з прикметних рис численних розвідок фольклориста.

Про методологічні засади фольклористичних та літературознавчих праць М. Костомарова як адепта культурно-історичної та міфологічної шкіл вже неодноразово мовлено у науковій літературі, тому вкотре говорити про новаторство діяльності вченого у цьому аспекті видається недоречним. Вдумливі розвідки Л. Білецького (“Основи української літературно-наукової критики”), М. Яценка (“М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець”), М. Наєнка (“Українське літературознавство. Школи, напрями, тенденції”), Я. Гарасима (“Культурно-історична школа в українській фольклористиці”), М. Дмитренка (“Українська фольклористика другої половини ХІХ ст.: школи, постаті, проблеми”) засвідчують, що М. Костомаров у своїх численних опусах (“Про історичне значення руської народної поезії”, “Про народні свята і народний календар”, “Про релігійний культ”, “Про цикл весняних пісень в народній українській поезії” (усі – 1843), “Слов’янська міфологія” (1847), “Народний плач дочки над могилою матері” (1852), “З приводу “Записок о Южной Руси” П. Куліша” (1857), “Дві руські народності” (1861), “Історичне значення української народної пісенної творчості (1872), “Сімейний побут у творах української народної пісенності” (1890) та ін.) реалізує виважену методологічну політику, побудовану на прагненні досягти наукової об’єктивності, що ґрунтується із адекватного розуміння сутності досліджуваного матеріалу.

Позитивним аспектом праць М. Костомарова стало й те, що основну джерельну базу його студій складають не лише тексти пісень із відомих на той час збірників (В. Залеського, Ж. Паулі, М. Цертелева, М. Максимовича, І. Срезневського та ін.), а й чималий пласт оригінального матеріалу із записів самого дослідника, або ж із недрукованих рукописних збірників колег-фольклористів. М. Костомаров не був “кабінетним” ученим: початкову наукову рецепцію фольклору він здійснював у живому середовищі його побутування, влаштовуючи спеціальні сеанси, під час яких фіксував багатий матеріал, що презентує майже усю жанрову палітру народної словесності. Так, 1844 року М. Костомаров провадить активну збирацьку діяльність на Волині, систематизує нагромаджену добірку пісенних текстів, готуючи їх до друку, яка, однак, унаслідок низки об’єктивних причин збірка побачила світ аж 1859 року під заголовком “Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году”. Матеріали із цього збірника стали одним із важливих джерел вивчення якісного “народознавчого продукту”. Належно поцінував фольклорні записи М. Костомарова І. Франко, який не тільки дав повний бібліографічний опис “Народных песен” (202 пісні та 4 казки), а й визнав, що окремі тексти пісень є найповнішими (“В живний четвер по вечери...”) [12, 33], такими, що об’єктивно висвітлюють специфіку волинської пісенної традиції.

Уперше фольклорний твір як історичний документ розглядає М. Костомаров, однак, робить це надзвичайно обережно, намагається провести чітку межу між достовірністю і вигадкою. Розуміючи усю складність використання фольклорного матеріалу як джерела незаперечного історичного факту, учений все ж “підкреслює велику вагу народної поезії для освітлення історичних та суспільних відносин даної доби, як відбиття народного світогляду й характеру” [6, 68].

Оглядаючи різні сфери народного життя, враховуючи найтонші відтінки його психології, виявляючи, як зазначав М. Драгоманов, “пошану до народного індивідууму” [5, 137], М. Костомаров крізь призму творів усної словесності намагався намалювати максимально повну й об’єктивну картину української суспільності середини ХІХ століття. Проблема національної характерології українців займала чільне місце серед пріоритетних напрямів наукових студій М. Костомарова.

Найчастіше як об'єктивну доказову основу на підкріплення висловлених тез щодо тієї чи іншої ментальної риси українців учений використовує цитати з фольклорних творів, які, на тверде переконання дослідника, у разі належного наукового опрацювання мають слугувати найдостовірнішим інформаційним джерелом для подібних розвідок (пізніше цю тезу розвинуть й інші науковці, зокрема фахово обґрунтує український філософ, автор "Нарисів з історії філософії на Україні" Д. Чижевський). Вивченням національної ментальності, світоглядних засад українців, "психології минулого і сучасного" на основі найвизначніших здобутків духовної культури народу М. Костомаров органічно продовжив розвиток тих тенденцій, що їх було започатковано у працях М. Максимовича (передмова до видання 1827 року "Малороссийские народные песни, изданные М. Максимовичем") та О. Бодяньського ("О народной поэзии славянских племен"). Ученому вдалося поставити на твердий науковий ґрунт важливу фольклористичну проблему, що в середині XIX століття тільки-но починала викристалізовуватися. Зокрема, дослідник уперше в українській науковій літературі дає дефініцію національної ментальності (Я. Гарасим вважає, що це визначення "...за своєю повнотою і вичерпністю нічим не поступається перед сучасними, а, можливо, й перевершує їх" [3, 142]), визначаючи її як "духовний склад народу", "склад розуму, напрям волі, погляд на духовне і громадське життя" [10, 428], випишує приблизну парадигму виокремлення ментальних рис нації у концептуальній розвідці "Дві руські народності" (1861), яку І. Денисюк назвав "основоположною для дальших студій над ментальністю українців" [4, 23]. Ця широкознана праця отримала чимало цікавих коментарів відомих науковців (Д. Чижевський, Л. Білецький, В. Янів, Я. Гарасим та ін.), в яких чітко структуровано головні спостереження М. Костомарова щодо етнопсихологічних особливостей українського та російського народів. Неабияка увага до розвідки у науковому світі засвідчує точність і актуальність висновків автора, його проникливість у спробі дати "відбиток національного характеру".

Окреме вагоме слово про це знакове дослідження М. Костомарова сказав також І. Франко. Відзначаючи абсолютну правильність умовиводів автора "Двох руських народностей" про ментальні відмінності українців і росіян, він (І. Франко) свої міркування підкріплює цитатою з О. Терлецького: "...черта, котра так яскраво різнить великоруса від українця, і на котру звернув увагу Костомаров, [...] – се перевага зовнішності, обрядовості, поверховості над вірою, формальності релігійної над внутрішнім релігійним переконанням" [11, 318]. Загалом І. Франкові дуже імпувало те, що у своїх наукових студіях (фольклористичних насамперед) М. Костомаров дотримуватися позиції послідовного відстоювання "національної особистості" українців.

Продовжуючи розвивати ідею національної ідентичності, що так гучно зазвучала у "Двох руських народностях", М. Костомаров декларує й іншу не менш важливу для фольклористики проблему – співвідношення загальнонародного (універсального) та етнічного (національного) у фольклорі. Народна словесна традиція, на думку науковця, становить органічну єдність "свого" та "чужого", адже "...народ відчував різні впливи чужих народів, від яких до нього переходили нові для нього вірування і уявлення..." [7, 278]. Локалізуючи проблему, тобто говорячи лише про слов'янство, дослідник зазначав: "у слов'янському світі було багато спільного, але було також багато окремого, такого, що властиве для одних але чуже для інших племен" [7, 262], а відтак, відчуваючи перспективність цього вектора наукового дослідження, вказує на необхідність вироблення чітких принципів розмежування інтернаціонального та

національного елементів у фольклорі, з'ясування чинників, які впливають на вироблення “місцевих особливостей”, “локальних характеристик”.

Національна фольклорна традиція не формується у герметичному середовищі, відмежовано від інших. На її розвиток впливають численні зовнішні “подразники”. Чужорідні елементи внаслідок активних культурних контактів поступово підживлюють і водночас стимулюють внутрішній резерв народної творчості. М. Костомаров говорить також про суттєву трансформацію запозичених елементів на національному ґрунті, адже самі лише “історичні події, що впливають на народ, вже є достатніми для того, щоб накласти на нього особливий відбиток...” [8, 50]. Саме тому дослідник цілком слушно акцентував на проблемі культурних контактів, вважаючи їх вагомим чинником формування національної культури.

Прогнозований М. Костомаровим напрям фольклористичних студій (співвідношення загальнонародного й етнічного) знайшов своє належне продовження в кінці XIX–на початку XX століття, про що красномовно свідчать непоодинокі розвідки М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Гнатюка, Ф. Колесси та ін.

Оскільки М. Костомарову судилося стати одним із піонерів фольклористики, не повинен видаватися дивним той факт, що до наукових здобутків ученого відносимо такі твердження, які сьогодні сприймаємо за аксіоми. Саме М. Костомаров, зі всією притаманною йому науковою раціональністю фахового історика, дає чітке розуміння обсягу поняття “народна поезія”. Зразки, що їх створив народ, що “не мають і ніколи не мали одного автора” – ось, на тверде переконання вченого, справжній фольклор. У передмові до ґрунтовної монографії “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества” науковець з'ясовує актуальне на той час питання розмежування фольклору та літератури. Відносячи до диференційних рис усної словесності анонімність, імперсональність та поліваріантність, дослідник поглиблює власне розуміння поняття “фольклор”, вибудовує логічну схему визначення народної основи твору. Водночас він працює над з'ясуванням законів співіснування усної і писаної традиції, окреслює перспективи такої взаємодії, констатує тенденційну для цих “стосунків” рису, що полягає у звуженні сфер впливу народного слова і розширенні індивідуального авторського.

В об'єктиві наукових зацікавлень ученого опиняється проблема жанрової специфіки фольклору. Він усвідомлює те, що будь-яке визначення не може в повному обсязі окреслити силове поле жанру, воно завжди хибуватиме на певну обмеженість, тому, долаючи цілком очевидну проблему, вдається до констатації найприкметніших рис одиниць народної генології. Дослідник звертає увагу на те, що твори, які належать до одного жанру, тяжіють до опрацювання певної тематики. Під час розгляду жанрів календарної обрядовості він окреслює головні тематичні пласти (наприклад, у колядках і щедрівках – “побажання всякого щастя і добробуту господарю дому і членам його сім'ї” [7, 264–265], у веснянках та гаївках домінує любовна тематика, історичних піснях і народних думках – відображення та оцінка тих історичних подій і постатей, що найбільше вкарбувалися у народну свідомість), які потрактовує як необхідний компонент повноцінної жанрової характеристики твору. Своєрідним продовженням вивчення тематичної палітри жанрів у вченого стало виокремлення і дальше осмислення центральних образів (у колядках таким, як слушно наголошує М. Костомаров, є образ господаря, господині, їхніх дітей, у веснянках – образ весни, Кострубонька та ін.).

Свою фаховість, глибоке розуміння складних генологічних проблем М. Костомаров підтвердив, аналізуючи обрядову поезію безпосередньо в межах обряду, у

тому актуалізаційному контексті, де повною мірою реалізується функціональний потенціал твору. На підставі такого комплексного, стереометричного охоплення матеріалу вдалося аргументовано підтвердити глибокий архаїзм обрядових пісень, їхню синкретичну основу. Доречним видається тут також згадати, що М. Костомаров дає одну із перших спроб лаконічного, змістовно насиченого аналітичного огляду річного календарного циклу (один із розділів “Слов’янської міфології”), де власне інтенсивно опрацьовано вищезгадані питання.

Наукова рецепція жанрів обрядового фольклору у доробку М. Костомарова є найґрунтовнішою, що ж до інших жанрів, то це часто принагідні, однак влучні, зі значним евристичним потенціалом висловлювання, в яких чітко окреслено контури жанру. Так, учений, неодноразово вводячи у науковий текст своїх фольклористичних розвідок прислів’я та приказки, вважає їх тим жанром, що найвиразніше, у максимально лаконічній формі репрезентує світоглядні основи народу, дає змогу пізнати його духовну субстанцію, засадничі філософські переконання. Для легенд, за визначенням фольклориста, властива “дитяча простота, фантастичність, живе чуття” [8, 51]. Ця надто широка, узагальнена дефініція має раціональне зерно, оскільки в її основу покладено центральний принцип диференціації творів неказкової фольклорної прози за ступенем достовірності. Власне, у легенді, на відміну від переказу та оповідання, ступінь достовірності найнижчий, про що красномовно свідчить дослідник, коли вирізняє фантастичне як невід’ємний і першочерговий елемент характеристики жанру.

Вдало підхоплює М. Костомаров розпочате М. Максимовичем вивчення поезики живого народного слова, яке вражає “вишуканістю”, “глибиною і свіжістю почуттів”. У процесі вияскравлення потужного художньо-виражального потенціалу народної лірики вчений, уміло долаючи схематизм аналізу, що ще наявний у його попередника, з чуттям справжнього поціновувача крок за кроком відкриває таємниці філігранної техніки “конструювання” фольклорних шедеврів. З особливим пієтетом і загостреною науковою цікавістю автор розробляє теорію символу, що по суті залишалася terra incognita для вчених мужів. Вивчення символіки, на думку М. Костомарова, є ключем, важливим джерелом до пізнання духовного життя народу. Свої теоретичні зауваги щодо цього складного поняття дослідник висловлював не на основі абстрактних розумувань, а ґрунтуючись на результатах докладного студіювання реальних функціональних можливостей конкретного символу в кожному окремому тексті, що стало вагомою, а, головне, об’єктивною передумовою для впровадження у науковий обіг подвійної класифікації символів: генетичної та семантичної. Такий перехресний зондаж, вивчення на синхронному та діахронному рівнях значно розширили горизонти пізнання народної символіки. Хоча, як слушно зазначає Я. Гарасим, запропонована класифікація є далеко не повною (за її бортом опинилися, наприклад, числові символи, символи дії тощо [2, 54]), однак вона стала підвалиною, певною мірою взірцем для наступників.

Письменники-романтики, до яких належав і М. Костомаров, намагалися у своїх творах використовувати фольклорну символіку, віддаючи до певної міри данину тогочасній літературній моді. Можливо, саме ця тенденція вплинула на особливе зацікавлення народною символікою у вченого, який не задовольнявся простим перенесенням елементів усної словесності у красне письменство, тільки засвоєнням існуючих образів вислову, а намагався пізнати закони формування та функціонування поетичної символіки, максимально наблизити науку до повного осягнення їх глибокого внутрішнього потенціалу.

Наполегливе, цілеспрямоване, систематичне осмислення фольклорної символіки з розгорнутою аргументацією висновків зрештою принесло дослідникові значні дивіденди. Л. Білецький, авторитетне слово якого має неабияку вагомість, загалом високо оцінюючи здобутки М. Костомарова в осягненні глибинної суті народних символів, цілком резонно зауважив: “автор (М. Костомаров. – С. П.) кинув так багато нового світла для української науки, особливо це нове виявилось у сфері символізації української пісенної творчості й цим підготував надзвичайно багатий ґрунт, на якому потім так талановито сіяв дороге для української науки зерно проф. Потебня...” [1, 103].

Особлива увага до усної словесності знайшла відбиток не лише у наукових розвідках М. Костомарова, фольклорна традиція займає вагоме місце у його письменницькому доробку. Вплив народної творчості виявляється на різних рівнях: жанровому (у творчій спадщині автора знаходимо дві казки, одну легенду, кілька балад – (“Ластівка”, “Отруя”, “Сестра та брат”, “Явір, тополя і береза” та ін.), образному, стилістичному (часто трапляються типові для фольклору словесні оздобы). Під час аналізу принципів літературного опрацювання (олітературнення) жанру балади у М. Костомарова, М. Коцюбинська зазначила, виходячи далеко за межі цього конкретного жанру з візією на всю його художню творчість, що типовою рисою у практиці письменника є “...переплетіння фольклорних уявлень з реальними історичними подіями” [9, 17], “сплав історії з фольклорною традицією” [9, 20]. І як дослідник, і як письменник М. Костомаров намагався поєднати ці дві гуманітарні сфери для достовірнішого зображення культурно-історичної епохи.

Праці М. Костомарова для повного розуміння внеску вченого у становлення і розвитку української науки про фольклор необхідно розглядати комплексно, адже тоді чітко бачимо, що дослідник пропонує всеохопний аналіз усної словесності в контексті найновіших наукових напрацювань з докладним окресленням пріоритетних завдань і вдалими спробами їх реалізації.

-
1. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики. – К.: Либідь, 1998.
  2. *Гарасим Я.* Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999.
  3. *Гарасим Я.* Об’єкт дослідження – українська ментальність // *Монастирський острів.* – № 5. – Дніпропетровськ, 1996.
  4. *Денисюк І.* Літературознавчі і фольклористичні праці: У 3 т., 4 кн. – Львів, 2005. – Т. 3.
  5. *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомаров / Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2.
  6. *Колесса Ф.* Історія української етнографії. К. 2005.
  7. *Костомаров М.* Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // *Костомаров М.* Слов’янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
  8. *Костомаров М.* Об историческом значении русской народной поэзии / Костомаров М. Слов’янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
  9. *Коцюбинська М.* Мої обрії. В 2 т. – К.: Дух і літера, 2004. – Т. 1.
  10. Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. – Львів, 1914.

11. Франко І. Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33.
12. Франко І. Ю. Яворский. Духовный стих о грешной деве и легенда о нерожденных детях // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 36.
13. Яценко М. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.

**MYKOLA KOSTOMAROV'S FOLKLORISTIC STUDIES:
CENTRAL ISSUES**

Svyatoslav PYLYPCHUK

*Ivan Franko National University in L'viv,
Filaret Kolessa Ukrainian Folkloristics Department,
1/345, Universitets'ka st., L'viv, Ukraine,
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

The priority trends in M. Kostomarov's folkloristic works have been analyzed (national specificity of folklore, correlation of the international and the ethnic, genre paradigm, texts poetics, folk symbolism). The researcher's contribution in the establishment and development of the science of folklore has been remarked and traced.

Key words: folkloristics, genre, national mentality, the international, the ethnic, poetics, symbol.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2007
Прийнята до друку 20.05.2007